

ЧАСОПИС ЦРТЕЖИ (1956-1965): значај за афирмацију ликовног изражавања код наставника и студената Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Категорија чланка: прегледни рад

Апстракт: У раду се истражује настанак и начин уређивања часописа *Цртежи*, основаног 1956. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, који је, као посебна ликовна едиција, касније придружен *Зборнику Архитектонског факултета*. Током деценије излажења, у периоду од 1956. до 1965. године, објављено је десет бројева овог јединственог ликовног издања. Часопис је настао на иницијативу професора Александра Дерока и три млађа сарадника, Бранислава Миленковића, Зорана Петровића и Ђорђа Петровића. Они су уједно били и оснивачи Цртачког клуба, из кога се ширила идеја о улози и значају цртежа у ширем архитектонском и ликовном стваралаштву. Овом „квартету” придружио се већи број наставника факултета, међу којима и сликари са предмета Слободно цртање и Акварелисање, употпунивши својим прилозима концепцију и садржај издања. Када су у часопис уврштени и радови студената, Факултет је едицију *Цртежи* прогласио за редовно институционално издање. На основу идејног одређења едиције, ауторима је дата слобода у одабиру радова, рачунајући на њихов етички однос према раду (стваралаштву) и на квалитет приложених радова. Указујући на присуство различитих уметничких сензибилитета и ликовних израза, у раду су представљене поетике шест најзаступљенијих аутора међу архитектурама.

Кључне речи: Александар Дероко, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, ликовно изражавање, слободноручни цртеж, часопис *Цртежи*

„Цртати не значи прецртавати, препричавати; цртати значи: стварати, скупљати, регистровати, истраживати, повезивати, проверавати, успостављати везу, проналазити релације, живети у својим представама, интелективно, мисаоно, емоционално – од првих визија до изданих облика (стварних, симболичких); преиспитивати симултаност покрета и простора; избегавај орнамент.“

Архитекта Никола Добровић (*Цртежи* 7, 1962)

Увод: цртеж у архитектонском стваралаштву

Изражавање цртежом код архитеката често надилази потребу основног медијума у процесу формирања идеје или пројектовања и постаје порив – манир из кога настају посебни графички и ликовни сензибилитети који откривају карактере личности, тренутке запажања или наклоност појединим темама, мотивима и графичким техникама. Цртеж – начин изражавања и облик комуникације – присутан је у градитељству још од настанка првих градитељских облика и неизоставан је део архитектонског стваралаштва¹, како у уметничким, тако и у техничким аспектима. Кроз историју људског стваралаштва цртеж се одржао као аутономан израз човекове личности, сачувавши виталност, ванвременски значај и естетску препознатљивост. О томе најбоље сведоче праисторијски цртежи из пећина у Француској и Шпанији, који по својој изражајности делују увек актуелно, представљајући онтолошке облике визуелне комуникације. Из *слободног* цртежа, који представља (основну) идеју или изражава материјалност, развиће се комплексна графичка култура и универзални језик визуелне комуникације који столећима прате развој архитектонске дисциплине. Архитектонска појавност, у идејном и у обликовном смислу, настаје из цртежа, те било да се ради о импресији или генези идеје, ликовном приказу неког објекта у ширем простору или техничком склопу структуре или детаља, цртеж је неизоставан део стваралачког процеса (случајног, спонтаног или усмереног) и средство рационализације у поступку остварења. Архитектима се често *a priori* приписује да су већи цртачи, јер би цртеж требало да буде основни медијум њиховог изражавања, који понекад добија други или другачији материјални облик. Иако у архитектонском стваралаштву доминирају технички цртежи, који су лишени личних обележја и других графичких квалитета, слободоручни цртеж, скица или студија материјализују стваралачки процес и представљају духовно ослобађање или пак трагање.

¹ О цртежу у српској новијој и савременој архитектури: Kadjićević, 7–21.

Оснивање и начин уређивања часописа *Цртежи*

Половином шесте деценије XX века, након декаде коју су обележиле послератна обнова земље и приоритетне градитељске активности, наступа период у коме до изражаја долазе слободнији приступи истраживања архитектуре и примене нових архитектонских концепција подстакнутих општом друштвеном еманципацијом, како међу ширим формацијама архитеката ангажованих у пројектантским праксама, тако и у кругу истакнутих архитеката наставника архитектуре на Архитектонском факултету у Београду, који оснивањем и уређивањем јединствене едиције часописа *Цртежи* у периоду од једне деценије, проналазе слободу уметничког изражавања, али и професионалног сазревања (сл. 1). Објављивање радова неспутаних техничким ограничењима била је основна намера иницијатора часописа *Цртежи*.² У кратким уводним напоменама

ограничења ни критеријума, сем искрене самокритике, потпуно слободно задовоље потребе изражавања и фиксирања својих графичких замисли”, сматрајући да публикувани цртежи треба да буду непретенциозан потстрек и осталим члановима колектива који осете потребу за графичким изразом, али и да подстакну и подсети студенте да је „архитектура ипак и уметност а да праве уметности обично нема без макар мало заноса и узбуђења“ (*Цртежи* 2, 1957). О ентузијазму аутора радова говори и то што су они, све до шестог броја, од кога часопис „Цртежи” излази као саставни део *Зборника Архитектонског факултета*³, сами сносили трошкове израде клишеа за своје прилоге, док је управа факултета обезбеђивала хартију и штампу (*Цртежи* 1, 1956; 2, 1957; 3, 1958; 4, 1959).

Уређивачка политика која се заснивала на ставу да часопису није потребна никаква програмска декларација и да нема постављеног критеријума при

1. Насловне стране едиције *Цртежи*, бр. 1–10.
1. Cover pages from the edition *Crteži* [Drawings], Nos. 1–10

првог броја часописа *Цртежи*, објављеног 1956. године, покретачи овог ликовног серијала посвећеног искључиво слободи цртачког умећа – професор Александар Дероко (1894–1988) и млађи сарадници Зоран Петровић (1925–2000), Ђорђе Петровић (1927–2007) и Бранислав Миленковић (1926) – напомињу да „цртање може бити само од користи сваком архитекти“, јер „помаже развијање укуса и уметничког смисла уопште“, па би стога било потребно и „потстицати развој тога смисла и међу студентима“. С тим поривом, уредници на почетку друге свеске истичу да оне немају другог циља ни програма, осим да члановима колектива Архитектонског факултета (непрофесионалним сликарима) омогуће да без „икаких

одабиру цртежа и броја прилога, осим основне тежње да се код наставника и студената развије „култ цртежа“ и истакну „потребе гајења ликовне уметности кроз цртеж“ (на ауторима је било да сами оцене шта од њихових радова заслужује да буде публикувано), заснивао се, у основи, на академском стремљењу да се код стваралаца подстакне тежња да без доброг цртања „нема архитектуре као уметности нити развијања уметничког смисла за њу“ (*Цртежи* 3, 1958; *Цртежи* 4, 1959). Ослободити машту и дати лични израз било је једно од примарних начела, што је за резултат имало разноликост рукописа, техника и мотива, јер сваки аутор је приложио рад по сопственом избору, као одраз свог моралног и духовног интегритета,

² У оквиру издања часописа *Цртежи*, у периоду од 1956. до 1965. године, објављено је десет свезака. Препознатљив логотип ових издања, који се у различитој боји и на различитим позицијама налазио на насловним странама свезака 1–10, израдио је професор Дероко. Формат свезака варира по висини од 225 мм до 233 мм, а по ширини од 244 мм до 250 мм, што је вероватно било последица промена штампарија. Број страна такође варира, од 44 до 72, на шта је извесно утицао број приспелих и одабраних прилога.

³ Укључивањем ширег колектива Архитектонског факултета и заинтересованих студената, управа факултета је на седници научно-наставничког већа, одржаној 28. септембра 1960. године, прихватила концепцијски формат овог посебног часописа и његовим придруживањем *Зборнику Архитектонског факултета* подстакла даље активности (*Цртежи* 6, 1961).

тако да су цртежи били уједно и лична презентација аутора. Свако од издања часописа садржало је и текстуалне прилоге дате у форми манифеста, програмске основе, лирског записа, цитата, ауторског исказа, опроштајне беседе или кратке информације. Поред мањих недостатака у техничком опремању свезака, као што су променљивост формата, различит број прилога и недостатак пагинације, приметно је и одсуство назива прилога и године њиховог настанка, податка о сликарској или графичкој техници и друге опште информације релевантне за такав вид публикације. Донекле аскетски приступ оснивача едиције огледа се првенствено у недостатку средстава за технички квалитетније издање, премда наведени недостаци не утичу на презентацију примарне концепције и не умањују уметнички квалитет издања.

Изласку првог броја часописа претходило је оснивање Цртачког клуба у кабинету професора Александра Дерока на Архитектонском факултету у Београду.⁴ Поред професора Дерока, равноправни оснивачи овог академског круга, из кога се развила идеја о посебном издању графичких и ликовних прилога, били су поменути асистенти Бранислав Миленковић, Зоран Петровић и Ђорђе Петровић. Оснивачима се у другој години придружио и професор Милан Злоковић (1898–1965), један од корифеја модерне архитектуре у

Србији, као и Слободан Ненадовић (1915–2004) асистент професора Дерока.⁵ Концепцијска основа часописа могла би се посматрати и као буђење након стега соцреализма у уметности и архитектури (појава самоуправљања), али уједно и наставак традиције, што је преваходно изражено у иницијативи четворице покретача издања, који су се већ афирмисали у истраживањима архитектуре (средњовековне и народне).⁶ Подстакнути Дероковим опусом, богатом ерудицијом и дугогодишњим искуством у истраживању и промишљању архитектуре, чланови клуба су се током читаве деценије састајали средом у 12 часова како би преваходно дебатовали о цртежу и његовом значају и примени у архитектури. Поједине мисли са ових састанака објављене су у виду уводних напомена или исказа на почетку свезака.⁷ Оно што је било заједничко свим оснивачима овога клуба јесу њихово широко образовање, културни миље и слична интересовања, са израженим афинитетом за народну архитектуру, изузетним цртачким талентом и развијеним радним навикама. Сваки од њих је већ имао или је тек стицао јединствен начин графичког изражавања, односно оригиналан рукопис који ће постати препознатљив у њиховом стваралаштву, и који је обележио и њихова проучавања историјске архитектуре, нарочито током теренских снимања и истраживања.⁸ Међутим, главни резултат овог, надасве јединственог, дебатног клуба јесте

Табела 1: Преглед основних података о годишњим издањима часописа *Цртежи*

Table 1: Overview of basic data on the annual issues of *Crteži*

Број свеске	Година излажења	Укупан број аутора	Број аутора сликара	Број графичких прилога	Број страна	Формат вис/шир. (мм)	Начин штампања прилога
1	1956.	4	-	77	48	230/247	двострано
2	1957.	6	-	53	48	231/248	двострано
3	1958.	14	-	56	48	231/245	двострано
4	1959.	17	6	61	56	232/246	двострано
5	1960.	22 + 3 студ.	7	76	56	233/246	двострано
6	1961.	16 + 3 студ.	6	36	68	232/250	једнострано
7	1962.	20 + 4 студ.	5	48	44	235/251	двострано
8	1963.	23 + 4 студ.	5	55	48	225/244	двострано
9	1964.	22	6	56	48	233/247	двострано
10	1965.	7	-	84	72	232/248	двострано

⁴ О настанку и значају часописа *Цртежи*, у периоду од марта 2018. до марта 2019. године, вођени су разговори са Браниславом Миленковићем, професором у пензији, једним од оснивача, који је ауторима пружио значајне информације, потврдио податке и појаснио поједине активности и ставове из периода излажења часописа.

⁵ За архитектке М. Злоковића и С. Ненадовића може се рећи да су придружени оснивачи часописа *Цртежи*, јер су од другог броја били учесници у свим наредним издањима, оставши верни концепцијској идеји овог издања.

⁶ Детаљније: Milenković 2011, Milenković 2010, Игњачевић, Столић и Милошевић 2005: 176–280.

⁷ У првом броју часописа приложен је низ исказа и размишљања о уметничком изражавању, што се може сматрати својеврсним манифестом „Групе четворице“, у коме аутори, полазећи од максиме да *уметност почиње где подражавање престаје*, наглашавају да је *уметничко дело (велико платно или мали цртеж) једна нова стварност која не мора имати директне зависности од претекста свога постојања – представљане ствари*. У том стваралачком чину *узбуђење (осећај) потиче изнутра*, а уз мали *надражај споља – претекст (идеја, призор нечега, „мотив“)*, настаје слика или цртеж, који својом *синтетизованом есенцијом чине сажето богатство (добар цртеж има тачно онолико и онаквих линија колико треба)*. Стога је, истичу, *потребно тражити само истински изразито – узбудљиво и тражити нове вредности изрази*, јер *само искрена уметност оправдава своје постојање (Цртежи 1, 1956)*.

⁸ О учешћу Б. Миленковића и З. Петровића у теренским истраживањима острва Хвара током реализације пројекта *Проучавање проблема заштите и регенерације културно-историјског наслеђа у оквиру региона Југословенског института за заштиту споменика културе у периоду од 1963. до 1965. године*: Babić i Antešević 2017. Више о истраживањима народне архитектуре „Групе четворице“: Milenković 2018, Babić 2006: VII–XIV, Milenković 2006: XV–XVIII, Babić и др. 1997, Поповић 1984.

2. Александар Дероко, Портрет старца, *Цртежи*, бр. 4, 1959
2. Aleksandar Deroko, Portrait of an old man, *Crteži*, no. 4, 1959

одабир графичких прилога које је сваки учесник, односно аутор самостално приложио на основу корисних разговора и савета који су разјаснили поједине недоумице и подстакли саговорнике. Цртачки клуб се сваке године увећавао новим члановима из редова наставног особља, потом и студената, а карактерисала га је првенствено стваралачка слобода, па отуда и разноликост тема, техника и начина графичког изражавања. Публиковани цртежи показују да није било разлике између аматерских и професионалних сликарских радова.

Број аутора ликовних прилога у часопису *Цртежи*

Прву свеску часописа *Цртежи* креирали су поменути оснивачи Цртачког клуба (А. Дероко, Б. Миленковић, Ђ. Петровић и З. Петровић) и она уједно представља свеску са највећим бројем прилога по једном аутору током периода излагања. Након што су се у другој свесци придружили М. Злоковић и С. Ненадовић, листа аутора прилога у трећој већ је знатно проширена (14 аутора), али је још увек чине само архитекти – професори Петар Анагности, Бранко Максимовић и Божидар Томић, те асистенти Милан Ђокић (није предао рад), Драган Илић, Урош Мартиновић, Дејан Настић и Србољуб Павловић. У четвртој свесци своје радове први пут излажу и чланови факултетског колектива који су по професији сликари – професор Пиво Караматијевић и асистенти Миливоје Елим Грујић, Ђорђе Илић, Душан Љубојевић и Велизар Михаић, којима се прикључују и

архитекти Григорије Самојлов и Милан Митровић. Од пете до девете свеске придружује се и троје до четворо (истих или нових) студената Архитектонског факултета. Такође, од пете свеске учешће узимају архитекти професор Предраг Зрнић, те асистенти Светислав Личина, Михајло Наслас и Јован Нешковић, а појављује се и историчар уметности Светозар Радојчић, будући члан Српске академије наука и уметности. Издање са најмање аутора и прилога јесте шеста свеска, у којој аутори имају по један до два прилога, осим професора Дерока, који је, као и у другим свескама, имао више прилога. Сликара Феђа Соретић почиње да објављује своје радове од ове свеске. Од седме свеске придружили су се архитекти професор Никола Добровић, који је објавио краћи есеј о цртежу и неколико старијих ликовних радова, те професор Мате Бајлон и асистент Симиша Вуковић, један од оснивача уметничке групе *Медиала*. Нови аутори у осмој свесци јесу архитекте професор Миливоје Тричковић и доцент Богдан Богдановић, а у деветој наставници архитектке Иво Куртовић и Анка Стојаковић. Последња, десета свеска представља својеврсну споменицу и захвалницу архитекти и професору Александру Дероку. Пре Дерокових радова, у њој су објављени по један прилог његових најближих сарадника и пријатеља – архитеката Бранислава Миленковића, Зорана Петровића, Ђорђа Петровића, Слободана Ненадовића и Јована Нешковића, те историчара уметности Светозара Радојчић. На крају овог издања налази се и кратак опроштајни текст професора Дерока писан руком, датиран 1. јануара 1965. године, који, осим што изгледа као графички прилог, открива и његов стваралачки *credo*, истичући да му се чини да је *задовољнији што има ту свеицицу (прављену „за мерак“), него све књиге и публикације које је у животу дао* (*Цртежи* 10, 1965).

Разноврсност ликовних прилога и уметничких сензибилитета

Након аналитичког вредновања часописа *Цртежи*, као и проучавања стваралаштва, првенствено на пољу ликовног изражавања, појединих аутора из редова архитектата и сликара који су својим прилозима допринели концепцији овог часописа, потпуније су сагледани опсег и квалитет приложених ликовних радова, као и њихова тематска и естетска диференцијација, на основу чега су издвојене доминантне теме ликовних (графичких и сликарских) мотива заступљених у десет свезака. Поред тога, анализа показује да приложени радови појединих аутора носе обележја њихових проседа и представљају израз високог домета, те да њихова уметничка опажања у потпуности припадају начину ликовног изражавања карактеристичном за личне поетике. Осим предметних радова то документују и наведени релевантни извори (ликовне критике, студије, каталози изложби, прикази и сл.). Значајан увид у развој естетике цртежа и поетике израза пружају оснивачи часописа, архитекти из „Групе четворице“, али и њихови придружени чланови Милан Злоковић и

Табела 2: Ликовни прилози објављени и у часопису *Цртежи* 1956–1965 (преглед по годинама и ауторима)
Table 2: Art contributions published in the journal *Crteži* 1956-1965 (overview by year and author)

Број и година издања часописа <i>Цртежи</i>	1 ('56)	2 ('57)	3 ('58)	4 ('59)	5 ('60)	6 ('61)	7 ('62)	8 ('63)	9 ('64)	10 ('65)
<i>Презиме и име, занимање</i>	<i>Наставници Архитектонског факултета у Београду (архитекте, сликари)</i>									
Анагности, Петар, арх.			3	2		1		2		
Бајлон, Мате, арх.				3			1	2	1	
Богдановић, Богдан, арх.								2	2	
Вуковић, Синиша, арх.							1	2		
Грујић, Миливоје, арх.				2	1	2	2	2	3	
Дероко, Александар, арх.	16	10	8	9	9	7	3	4	5	72
Добровић, Никола, арх.							3	3	3	
Ђокић, Милан, арх.			-							
Злоковић, Милан, арх.		6	2	4	4	2	2	3	4	
Зрнић, Предраг, арх.					2			2	2	
Илић, Драган, арх.			7							
Илић, Ђорђе, слик.				4	2	2	3	3	2	
Караматијевић, Пиво, сл.				3	4	2	3	4	3	
Куртовић, Иво, арх.									1	
Личина, Светислав, арх.					1		2	1		
Љубојевић, Душан, слик.				1	2	2	2	2	3	
Максимовић, Бранко, арх.			5		1			1		
Мартиновић, Урош, арх.			2							
Миленковић, Бранислав, арх.	16	11	9	4	6	2	6	2	4	1
Митровић, Милан, арх.				2		2			2	
Михић, Велизар, слик.					3					
Наслас, Михајло, арх.					2	1	1			
Насић, Дејан, арх.			3	1	1		1		1	
Ненадовић, Слободан, арх.		6	4	4	2	2	2	2	2	1
Нешковић, Јован, арх.					1	2	1	1	1	1
Павловић, Момчило, арх.					2			1		
Павловић, Србољуб, арх.			2	1	1		1		1	
Петровић, Ђорђе, арх.	17	8	2	5	6	1	2	1	2	1
Петровић, Зоран, арх.	17	11	10	10		2	2		2	1
Радојчић, Светозар, арх.					1					1
Самојлов, Григорије, арх.				4	1	2	2	2	2	
Соретић, Феђа, слик.						2	3	2	2	
Стојаковић, Анка, арх.									2	
Томић, Божидар, арх.			1							
Тричковић, Миливоје, арх.								2		
<i>Презиме и име, занимање</i>	<i>Студенти архитектуре на Архитектонском факултету у Београду</i>									
Војводић, Љубомир						1				
Вукелић, Бранислав										
Гајић, Радмило					3					
Јаковљевић, Зоран					3					
Којић, Милић								1		
Крговић, Предраг							1			
Крунић, Стеван					1					
Лазић, Александар								1		
Маринчић, Натко							2			
Маринковић, Даница							1			
Милић, Слободан						1				
Милошевић, Драган						1				
Пековић, Александар							1			
Радивојевић, Владан								1		

3. Ђорђе Петровић, Битка – историјска сцена (сликарство призора), *Цртежи*, бр. 2, 1957
 3. Đorđe Petrović, Battle – historical scene (scenery painting), *Crteži* no. 2, 1957

Слободан Ненадовић. Ових шест архитеката, заступљених у свих десет свезака часописа и са највећим бројем прилога, показали су уједно и најшири распон ликовне креативности, од дескрипције ка слободним формама и апстракцији.⁹ Тематска разноврсност ликовних прилога публикованих у часопису *Цртежи* условљена је превасходно личним избором радова од стране аутора, рачунајући на њихов етички однос према раду (стваралаштву) и квалитете приложених радова. Сходно томе, у часопису су објављени одабрани радови који су ауторе представљали у светлу њихових актуелних поетика и ликовних израза, што је била и основна интенција и мисија Цртачког клуба. У групи анализираних архитеката приметна су два тока ликовне праксе. Први се запажа код групе аутора коју предводе оснивачи часописа *Цртежи*, Александар Дероко, Бранислав Миленковић, Ђорђе Петровић и придружени члан Милан Злоковић, који трагајући за новим сазнањима формирају властите визуелне изразе. Другу групу чине традиционалисти, попут Зорана Петровића и Слободана Ненадовића, који теже традиционалним формама презентације визуелног доживљаја, не напуштајући дескрипцију као начин изражавања (зато код њих и није заступљена слободна форма као начин визуелног мишљења).¹⁰

Евидентну трансформацију властитог графичког израза понајвише су показали Александар Дероко, Бранислав Миленковић и Ђорђе Петровић. Професор Дероко је приложио радове из свих периода свога

стваралаштва, од младалачких дана и дружења с Растком Петровићем, преко туробних ратних дешавања (окупације Београда и боравка у Бањичком логору), до послератних, зрелих, промишљања кроз медијум цртежа, која подсећају на визуелни резиме једног догађаја богатог живота.¹¹ Уочене промене се испољавају како у тематици, садржају и композицији цртежа (од појединачних мотива до садржајно и композиционо комплексних приказа и апстрактних структура), тако и у поетици линије, њеној мекоћи, флуидности и експресивности, која у појединим портретима поприма рембрантовски сензибилитет (сл. 2). Дероко је у свом раду спајао вредности народне, византијске али и модерне архитектуре, из чега је произашао јединствен рефлекс у цртежу. Преплитање мотива је такође најочљивије код Дерока, где поједини стварни мотиви, као што су пејзажи или ентеријери, захваљујући начину сагледавања и представљања добијају митски израз или се призори иконички прожимају. Осим тематског преплитања и истицања више жанрова (нпр. панорама Пирана с луком се може истовремено посматрати као урбани предео (пејзаж), али и као жанр сцена, јер су у првом плану цртежа издвојени локални рибари), Дерокове цртеже карактерише и експресивност, посебно приметна у графици *Звонар из Хиландара*, на којој диманика фигуре звонара, односно извијене вертикале која ствара потисак, кореспондира са громогласном звоњавом приказаном различитим положајем и величином звона. Дерокови цртежи су „веома инспиративни али се не даду копирати“, истиче професор Миленковић у разговору о часопису *Цртежи*, јер су наративни и жанровски, супростављени графичким нормама, те прожети индивидуалношћу која је покретач властитог естетског израза.

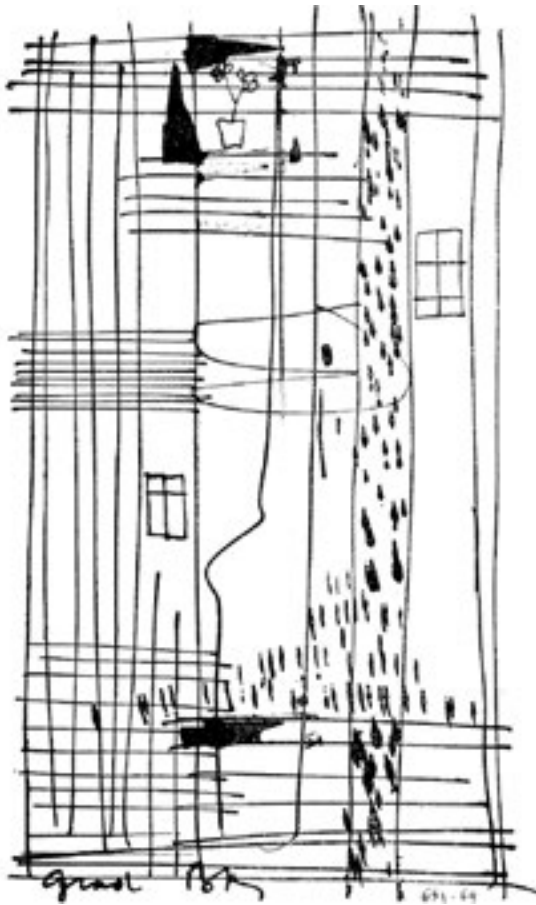
Промене у цртежу, од дескриптивности до напуштања формалног начина изражавања, најочљивије су код Бранислава Миленковића, а делимично и код Ђорђа Петровића, који су у време излагања часописа *Цртежи* били прво асистенти на различитим предметима, а потом и наставници на предмету Архитектонско цртање.¹² Поред трагања за новим приступима, познавање пропорција и стилова, античке естетике,

¹¹ О Дероковом опусу: Игњачевић, Столић и Милошевић 2005: 176–280, Јовановић 1991, Поповић 1984.

¹² Предмет Архитектонско цртање, који је водио архитекта Бранко Крстић, обухватао је углавном скуп техничких норматива и правила графичког представљања, који се није у већој мери разликовао од машинских или неких других техничких графема. У намери да се осавремени програм и формат наставе на овом предмету, наставни колегијум је 1959. године донео одлуку да предмет привремено преузму дотадашњи асистенти Ђорђе Петровић и Бранислав Миленковић. Иновирајући наставни програм, доценти Петровић и Миленковић тежили су слободнијим приступима, напуштајући утицаје формализма у графичком изражавању. Након смрти проф. Рагомира Богојевића 1962. године, предмет Основи пројектовања (касније под називом Елементи пројектовања) додељен је Браниславу Миленковићу (доцент Миленковић је у периоду од 1961. до 1963. године овај предмет водио на Техничком факултету у Нишу, што је била својеврсна припрема за будућу наставу у Београду), а Ђорђе Петровић је остао до краја свог професорског рада на предмету Архитектонско цртање, који је наставио даље да унапређује.

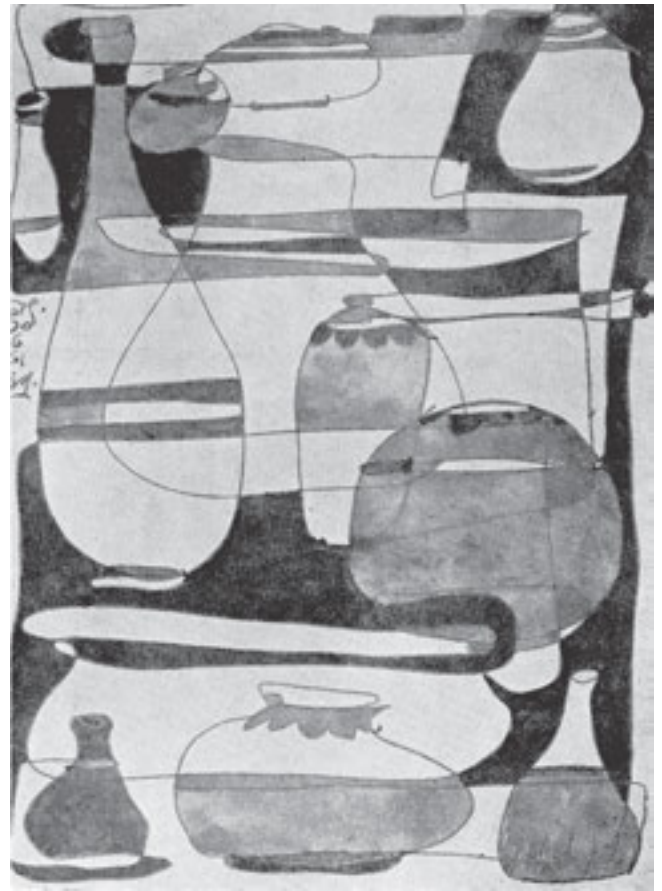
⁹ Педагог који је имао утицај на развој ликовне културе, нарочито код млађих чланова „квартета“, професор Светислав Страла (1891–1957), преминуо је 3. новембра 1957. године, тако да у часопису није било његових прилога. О С. Страла вид. у: Страла 1976

¹⁰ О визуелном опажању и формирању креативног мишљења вид. у: Arnheim 1987, Arnheim 1985.

4. Бранислав Миленковић, Град – апстрактни приказ (слободна форма), *Цртежи*, бр. 9, 1964
4. Branislav Milenković, City – abstract scene (free form drawing), *Crteži*, no. 9, 1964

геометрије и перспективе представљало је полазиште за свеобухватно и универзално поимање простора и архитектуре као исхода људског деловања.¹³ У еволуцији ликовног израза код Миленковића и Ђ. Петровића није приметна само формална промена мотива, већ и подробније сагледавање проблема теме или мотива као стилског и садржајног израза (сл. 3), који добија личну препознатљивост и ликовну изражајност. Иако је тема

5. Милан Злоковић, Мртва природа, *Цртежи*, бр. 8, 1963
5. Milan Zloković, Still-life, *Crteži*, no. 8, 1963

предела (културни предео, природни пејзаж) најбројнија (најдоминантнија) у цртежима архитекте Бранислава Миленковића, приметно је померање фокуса истраживања, односно изражавања. од конкретних мотива ка слободнијем приступу у темама и начину графичког представљања. Током периода у ком часопис *Цртежи* излази, код Миленковића евидентно долази до професионалног сазревања, подстакнутог апстрактним промишљањем аспеката архитектуре (простор, догађај, призор)¹⁴ и њиховим концепцијским представљањем, што се манифестовало променама у избору мотива, а последично и у начину изражавања (сл. 4).

¹³ О анализи елемената архитектонских композиција, уз историјске примере градитељских теорија, развоју идеја о модулу, симетрији, хармонији, ритму и пропорцији: Petrović 1972, Petrović 1967. Пројектантски аспекти – пропорције и мере, облик и површине, стандарди – били су садржани и у наставном курикулуму предмета Основи пројектовања на Архитектонском факултету: Milenković 1964, Бнин-Бнински 2018. Део чланова Цртачког клуба чинио је и састав неформалне дебатне групе која је дискутовала и размењивала ставове о утицају геометрије на савремену архитектуру. Група се састајала у кафани „Сложна браћа”, која се налазила на углу Његошеве и Београдске улице, а разговори су вођени без унапред планираног дневног реда. Радам ове групе председавао је професор Милан Злоковић, док су учесници у дебати били историчар уметности Светозар Радојчић, архитекта Ђорђе Злоковић, академски сликар Иван Табаковић (потоњи професори универзитета и академици САНУ), Бранислав Миленковић (потоњи професор универзитета) и архитекта Слободан Васиљевић Мацуока.

¹⁴ У обавезну литературу на некадашњем предмету Архитектонска анализа проф. Бранислав Миленковић је уврстио и књигу *Поетика простора*, француског филозофа и епистемиолога Гастона Башлар (Gaston Bachelard), како би, у циљу развијања апстрактног мишљења и интуитивних сазнања, осим практичних вештина, код студената подстакао мисаона и поетска опажања, неизоставна у стваралачком процесу.

„[...] ако [...] екстериористички приказ [куће] испољава неку цртачку вештину, неки таленат у представљању, он већ постаје наглашен, привлачан, и већ се проста оцена нечег доброг датог, добро урађеног, продужава у контемплацију и сањарење. Сањарење се опет настањује у тачном цртежу. Пред приказом неке куће сањар не остаје дуго равнодушан.“ (Bašlar 2005: 63).

6. Зоран Петровић, Архитектонски пројект за традиционалну сеоску кућу, *Цртежи*, бр. 2, 1957
6. Zoran Petrović, Architectural project for a traditional village house, *Crteži*, no. 2, 1957

7. Слободан Ненадовић, Манастир Хиландар – унутрашње двориште (архитектонски мотив), *Цртежи*, бр. 4, 1959
7. Slobodan Nenadović, Monastery Hilandar – inner courtyard (architectural motif), *Crteži*, no. 4, 1959

Професор Милан Злоковић, истакнута личност српске архитектуре XX века, изградио је својим деловањем на пољу ликовних уметности јединствен ликовни рукопис, заснован на модернистичкој естетици пуризма и надахнут прозрачном медитеранском ликовношћу. Склон експерименту, те сталним испитивањима у домену пропорцијских, геометријских и ликовних односа, није се либио да своје интелектуалне потенцијале и емоционални набој истовремено сублимира у цртежу подједнако обележеном спонтаношћи и складом. За разлику од архитектке Николе Добровића, који је за седму свеску часописа приложио три студентска рада (глава, мртва природа и акт), уз пропратни исказ да мотив треба сагледавати „кроз себе, структурално, градећи га конструктивно истицањем пластичне вредности линијских, плошних и волуменских облика, у потрази за чистом архитектоником појава у покрету или у стању мировања – унутар реалног света“ (*Цртежи* 7, 1962), Милан Злоковић је давао новије радове настале током путовања или из стваралачких побуда, који истовремено одишу свежином и баршунастом лакоћом, експресивношћу и пластичношћу (сл. 5), лирским заносом и прикривеним еротизмом, док његове студије слободних или апстрактних форми показују аналитичко умеће и познавање геометрије и пропорција.¹⁵

За разлику од њих, професор Зоран Петровић је остао привржен ликовном реализму и није се упуштао у изазове апстракције, већ се његова слобода изражавања заснивала на унапређењу цртежа и композиције у

оквирима дескрипције (сл. 6). Петровићев цртеж је временом постајао мекши и спонтанији, те графички потпунији уз примену различитих графичких елемената и техника, попут тачкастих растера насталих под утицајем Гордона Калена (Gordon Cullen).¹⁶ По графичкој и ликовној изражајности знатно скромнији од свог ментора, професора Дерока, архитекта Слободан Ненадовић је препознатљивим цртачким рукописом углавном обрађивао сакралне мотиве градитељског и културног наслеђа, чијим се истраживањем и заштитом бавио током свог радног века (сл. 7).

Преносећи у броју пет часописа *Цртежи* (1963) део новинског чланка о Лењину, објављеног у дневном листу *Политика*, уредници су метафорично и наративно, кроз значај и смисао *фантазије*, указали на основна концепцијска обележја едиције *Цртежи* – програмску и стваралачку слободу. У том кратком тексту се наводи да је Лењин ценио значај осећања и фантазије у животу појединаца и друштва уопште, а у људском стваралаштву посебно, сматрајући да без људских емоција нема трагања за истином, јер човек, као стваралац, увек заузима активан однос према свету, у чему је фантазија изванредно драгоцен и представља квалитет од највеће вредности у свим областима људског деловања (*Цртежи* 8, 1963). О фантазији на један говори и Лазар Трифуновић, поводом отварања изложбе коју су у мају 1960. године на Архитектонском факултету приредили Александар Дероко, Ђорђе Петровић, Бранислав Миленковић и Зоран Петровић, наводећи да цела изложба, па и њен наслов – *Апстрактно сликарство*, делује као „отпор или инат“, што, према Трифуновићу, у

¹⁵ У часопису *Преглед архитектуре*, који је уређивао у периоду његовог излагања (1954–1956), као и у издањима Архитектонског факултета у Београду, Милан Злоковић је објавио неколико радова у којима је анализирао пропорције у архитектури, а нарочито улогу непрекидне поделе или златног пресека у архитектонској композицији.

¹⁶ Детаљније: Petrović 1991, Cullen 1961.

ствари представља радозналост (животну и уметничку) и жељу да се из „зачаурености коју свакодневни посао неминовно доноси“ побегне „у област где дух може да се раскрили у висине, где је ваздух чист и где се лакше и лепше дише“ (*Цртежи* 6, 1961). Ликовни радови архитеката, заинтересованих наставника, и студената Архитектонског факултета у Београду публиковани у часопису *Цртежи* израз су њихових стваралачких фантазија, сензибилитета и уметничке радозналости, поткрепљени једним општим циљем – „повезивањем архитеката са уметношћу графичког представљања“

(*Цртежи* 10, 1965), те неговањем цртежа као универзалног облика визуелне комуникације. Својим афирмативним ставом према ликовном изражавању, поједине архитекте, попут оснивача Цртачког клуба и њихових најближих следбеника (М. Злоковић и С. Ненадовић), показали су сензибилитет за цртачке експерименте, стваралачку слободу и ликовност која не заостаје за естетским квалитетима професионалних сликара и графичара, учесника у овом уметничком експерименту.

ЛИТЕРАТУРА

- Kadijević, A. (2019)
Slobodan crtež u novijoj i savremenoj srpskoj arhitekturi, u: *Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 15, ur. L. Merenik, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 7–21.
- Бнин-Бнински, А. 2018
Улога архитектонског цртежа у динамици поделе стамбеног простора, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитета у Београду. (Bnin-Bninski, A. 2018, *Uloga arhitektonskog crteža u dinamici podele stambenog prostora*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu)
- Milenković, B. 2018
Iskustvo forme, Beograd: Eparhijska radionica.
- Babić, G. i Antešević, N. 2017
Crteži graditeljskog i kulturnog naslijeđa otoka Hvara arhitekta Zorana B. Petrovića, 1963.–1965, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* (Zagreb) 2 (54): 372–387.
- Milenković, B. 2011
Učitelji, Beograd: Eparhijska radionica.
- Milenković, B. 2010
Crteži ili kazivanje kako smo učili, Beograd: Eparhijska radionica.
- Бабић, Г. 2006
Записи са Косова и Метохије, Приштина – Лепосавић: Покрајински завод за заштиту споменика културе. (Babić, G. 2006, *Zapisi sa Kosova i Metohije*, Priština – Leposavić: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.)
- Миленковић, Б. 2006
Народ гради, ми учимо, Приштина – Лепосавић: Покрајински завод за заштиту споменика културе. (Milenković, B. 2006, *Narod gradi, mi učimo*, Priština – Leposavić: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.)
- Vašlar, G. 2005
Poetika prostora, Čačak: Gradac.
- Игњачевић Вранић, М., Столић, Д. и Милошевић, Д. (прир.) 2005
Легенде Београдског универзитета, Зборник предавања, Београд: Универзитет у Београду, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”. (Ignjačević Vranić, M., Stolić, D. i Milošević, D. (prir.) 2005, *Legende Beogradskog univerziteta*, Zbornik predavanja, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“)
- Бабић и др. 1997
Сеоска и стара градска насеља у делу Зорана Б. Петровића, Београд: Етнографски музеј. (Babić i dr., 1997, *Seoska i stara gradska naselja u delu Zorana B. Petrovića*, Beograd: Etnografski muzej.)
- Јовановић, З. 1991
Александар Дероко, Београд: Републички завод за заштиту споменик културе. (Jovanović, Z. 1991, *Aleksandar Deroko*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenik kulture.)
- Petrović, Z. 1991
Tragajući za arhitekturom, Beograd: Građevinska knjiga.
- Arnhajm, R. 1987
Umetnost i vizuelno opažanje. Psihologija stvaralačkog gledanja, Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Arnhajm, R. 1985
Umetnost i vizuelno mišljenje, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Поповић, Р. (прир.) 1984
Дероко и други о њему, Београд: Туристичка штампа. (Popović, R. (prir.) 1984, *Deroko i drugi o njemu*, Beograd: Turistička štampa)
- Страла, С. 1976
Трагом четврте и пете непријатељске офанзиве, Београд: Народни музеј. (Strala, S. 1976, *Tragom četvrte i pete neprijateljske ofanzive*, Beograd: Narodni muzej)
- Petrović, Đ. 1972
Vizuelna istraživanja, Beograd: BIGZ.
- Petrović, Đ. 1967
Teoretičari proporcija, Beograd: Vuk Karadžić.
- Milenković, B. 1964
38 linija, Beograd: Klub mladih arhitekata.
- Cullen, G. 1961
Townscape, London: Architectural Press.

ИЗВОРИ

Цртежи бр. 1 (1956), бр. 2 (1957), бр. 3 (1958), бр. 4 (1959), бр. 5 (1960), бр. 6 (1961), бр. 7 (1962), бр. 8 (1963), бр. 9 (1964) и бр. 10 (1965), Београд, Архитектонски факултет у Београду.

Summary

GORAN M. BABIĆ

University of Belgrade, Faculty of Architecture, Library of Rare Books of Architecture, Belgrade, Serbia
gary@arh.bg.ac.rs

NEBOJŠA M. ANTEŠEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, History of Art Department, Belgrade, Serbia
ant.nebojsa@gmail.com

JOURNAL CRTEŽI – DRAWINGS (1956 – 1965): The Significance of Affirmation of Artistic Expression among the Teachers and Students of the Faculty of Architecture of the University in Belgrade

This paper examines the origin and the way of editing the journal “Crteži – Drawings”, founded in 1956 at the Faculty of Architecture, University of Belgrade, which, as a special fine art edition, was later added to the Annual of the Faculty of Architecture. During the decade between 1956 and 1965, ten issues of this unique artistic edition were published. The volume “Crteži – Drawings” was created on the initiative of Professor Aleksandar Deroko and three younger associates, Branislav Milenković, Zoran Petrović and Đorđe Petrović. They were also the founders of ‘The Drawing Club’, which influentially spreaded the ideas about the role and significance of drawings in wider architectural and artistic creation. This quartet was joined by a number of faculty

teachers, including painters from the subjects *Free Drawing* and *Watercolor*, who complemented the concepts and contents of the editions with their contributions. When the publication included students' works, the Faculty declared the edition “Crteži – Drawings” a regular institutional edition. Based on the conceptual determination of this edition, authors were given freedom to choose the works, counting on their ethical attitude towards creativity and on the quality of the attached works. Pointing to the presence of various artistic sensibilities and visual expressions, the poetics of the six most represented authors among the architects is presented in this paper.

Translated by the authors